

դատելու լինենք, այն ժամանակ պիտի ոչինչ համարենք մեր Արտվանին էլ, Բաֆֆին էլ, որոնց մատուցած ծառայութիւններն մէջ գլխաւորներէն մէկը, եթէ ոչ առաջինը, ժամանակի բերմունքը հասկանալն էր, վաղուայ օրը գուշակելը, օդի մէջ նոր, գաղափարական հոսանք զգալը:

Պ. Ալլայօյանեան տ. Տիւսարին «Ժայռայեղ ազատական» է համարում: Եւ սակայն մոռանում է որ նոյն իսկ ոչ ժայռայեղ ազատական գործիչին չէ կարելի մօտենալ վանական հասկացողութիւններով և պահպանողական գաղափարներով, եթէ, ի հարկէ, անաչառ լինելու խնդիր կայ մէջ տեղ:

Լ.

38) Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԹԵՐՃԻՄԱՆԵԱՆ.—Պատմութիւն Հայոց-
օթներորդ տպագրութիւն. Վենետիկ, 1901, եր. 102, 80^ր, բաղմաթիւ
պատկերներով, Գինը 1 ֆրանկ. (40 կոպէկ):

Այս գիրքը նոր աշխատութիւն չէ. առաջին անգամ լոյս է տեսել, եթէ չենք սխալում, 1847-ին: 50 տարուայ հնութիւն: Այսքանն էլ բաւական է՝ գրքի պակասութիւնները ցոյց տալու համար:

Մի շրջան կար մեզանում, երբ մենք շատ էինք սիրում մեր պատմութիւնը. այդ շրջանում հայերը շատ էին գրում հայոց պատմութեան դասագրքեր. համարեա ամեն տեղ ուր հայեր կային և հայ տպարան, լոյս էին հանում այդպիսի դասագրքեր: Հ. Թերճիմանեանի ներկայ աշխատութիւնը այդ շարժման բաղմաթիւ արտայայտութիւններից մէկն է: Նա աչքի չէ ընկնում առաջին արժանաւորութիւններով. պատմութեան մի շատ չոր ու ցամաք կմախք է դա, որի վրայ չէ երևում կենդանութեան որ և է նշոյլ: 102 երեսների վրայ, որոնց համարեա կէսը բռնում են պատկերները, ամփոփուած է մեր ամբողջ պատմութիւնը: Հասկանալի է որ այդպիսի ծաւալում կարելի էր զետեղել միայն անցքերի յիշատակութիւն, միայն անուաններ:

Բայց թէ հեղինակը և թէ այժմեան հրատարակիչները, գրքի պակասութիւնները արդարացնելու համար, ընդգծում են մի քանի անգամ, թէ դա մի դասագիրք է երեսների համար: Շատ լաւ: Սակայն մի՞թէ դասագիրք ասելով ամեն ինչ վերջանում է. մի՞թէ դասագիրքը չը պիտի ունենայ աշխարհ, կենդանութիւն, մի՞թէ՝ նա միայն թուականներ, անուաններ և դէպքեր պիտի հաղորդէ: Գուցէ 1847-ին, երբ առաջին անգամ լոյս էր տես-

նում «Պատմութիւնը», այդպէս էին հասկանում մանկավարժները դասագրքերի նշանակութիւնը: Բայց այն հին ժամանակները անցան, իսկ ներկան ունի իր պահանջները, իր դաւանութիւնը: Ներկայի համար դա մի անպէտք դասագիրք է:

Նախ և առաջ գրութեան ձևը: Դուք յիշում էք հին կատեսխիղիաները—հարց ու պատասխանով: Այս պատմութիւնն էլ այդ ձևով է գրուած, ինչպէս նաև Վենետիկում լոյս տեսած դասագրքերի մեծ մասը: Մեքենայական դասատուութեան մի քարայրող ձևն է դա, որ վաղուց արտաքսուած է դասագրքերից: Ինչո՞ւ չեն արտաքսում և Մխիթարեան հայրերը.—չը գիտենք:

Յիսուն տարի առաջ հայոց պատմութիւն գրողի գործը շատ հեշտ էր: Եթէ մեր բազմաթիւ մատենագիրներին դիմելու ու նրանցից նիւթեր քաղելու յօժարութիւնը չը կար, բաւական էր և Չամչեանը: Կարելի է հաստատ ասել, որ մեր հեղինակները միմիայն Չամչեանը զանազան ձևով և դիրքով կրճատելու գործով էին զբաղուած: Միամիտ ժամանակներ էին. ինչ հաղորդուած էր անցեալից, նա ընդունւում էր իբրև սուրբ ճշմարտութիւն և զրոյմւում էր դասագրքի մէջ: Պատմութիւնը հասկացւում էր այնպէս, ինչպէս հասկացել էր Չամչեանը—դէպքերի, թագաւորների, կաթողիկոսների յիշատակութիւն, պատեւրագինների, կոտորածների նկարագրութիւն:

Իսկ այժմ: Գիտնական քննադատութիւնը տակն ու վրայ է արել շատ և շատ բան. այն, ինչ որ յիսուն տարի առաջ անժխտելի պատմական իրողութիւն էր ընդունուած, այժմ միայն ժպիտ է պատճառում: Երևան հանուեց և ջնջուեց առասպելների մի մեծ կոյտ, պատմական ձգձարտութիւն գտնելու համար խորտակուեցան շատ կուռքեր, անխնայ տորոուեցան սուրբ աւանդութիւններից շատերը: Այսքանը հին ժամանակների մասին: Գալով մեր պատմութեան այն շրջաններին, որոնք ունեն փոքր ի շատ կանոնաւոր տարեգրութիւններ, զրաւոր յիշատակարաններ, դրանց վերաբերմամբ էլ գոյութիւն ունեն ուրիշ տեսակ պահանջներ: Պատմութիւնը, ժամանակակից հասկացողութեամբ, թագաւորների, իշխանների, հոգեւորականների պատմութիւն չէ, այլ ժողովրդի պատմութիւն: Այս տեսակ պատմութիւն մենք չունենք ոչ միայն դպրոցների համար, ուր նա աւելի քան անհրաժեշտ է, այլ և դպրոցից դուրս, հասարակութեան համար: Նոյն իսկ Պալասանեանի գոված «Հայոց պատմութիւնը», որ լաւագոյնն է համարւում, չէ կարող բաւարարութիւն տալ ժամանակակից պահանջներին:

Այդ պահանջները յայտնի են, ի հարկէ, և Մխիթարեան հայրերին: Թերճիմանեանի այսօրուայ հրատարակիչները, յենուե-

լով դարձեալ այն հանգամանքի վրայ, թէ տալիս են մի դասագիրք երեխաների համար, ասում են որ ազգային հին առասպելները, որքան էլ գիտութեան կողմից ոչնչացրուած լինեն, պէտք է աւանդել երեխաներին. և եթէ այդ աւանդութիւնները «քննադատութեան անաչառ խարազանի ենթարկելով ազգային մանկուոյն հաղորդուեն»,—դա կը լինի մի սրբապղծութիւն: Ասենք դա չափազանցութիւն է. «ազգային մանկտիք» ոչինչ չեն կորցնի, եթէ հայոց պատմութիւնը սկսուի ոչ թէ Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից, այլ խալդերի թագաւորութեան վերջից: Թող հայ երեխաները իմանան մեր հին առասպելները,—դրա դէմ ոչ ոք չի բողոքի: Բայց թող նրանք մի և նոյն ժամանակ իմանան, որ դրանք առասպելներ են. թնդ երեխաները դպրոցից սովորեն իրական ճշմարտութիւնը, ինչ էլ լինի նա: Իսկ երբ դուր ոչ միայն չէք լուսաւորում երեխայի միտքը, հասկացնելով որ առասպելները առասպելներ են, այլ և դնում էք Հայկի պատկերը, անպատճառ, ի հարկէ, յունական տարազով հագնուած մի զինուոր և ոչ թէ, զիցուր, Ասորեստանի երեք փէշանի հագուստը, որ երևակայեալ Հայկի պարթև մարմինը պիտի ծածկած լինէր, որովհետև նա Ասորեստանի կողմերից էր եկել, մի հագուստ, որ այժմ էլ գոյութիւն ունի մեզանում, հայերի մէջ,—այստեղ թոյլ տուէք որ «քննադատութեան խարազանը» բարձրանայ և ձեզ դէմ:

Ձը նայած այդ բոլոր պակասութիւններին, մենք Հ. Թեր-ճիմանեանի գրքոյի հրատարակութիւնը անօգուտ չենք համարում: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

Առացինք որ կար մի ժամանակ, երբ մենք շատ էինք սիրում մեր պատմութիւնը: Այժմ այդպէս չէ. այժմ հայը իր անյեկալից տեղեկութիւններ իմանալ չէ սիրում: Ինչպէս մենք այժմ աշխատում ենք մայրենի լեզու չունենալ, այնպէս էլ իւր և ազգ չենք ուզում իմանալ, թէ ինչ էինք և ինչ ենք: Մեք սիկայի նուաճման պատմութիւնը մենք շատ լաւ ենք իմանում, կարդում ենք ամենամեծ հետաքրքրութեամբ, իսկ Անիի թագաւորութիւնը... մի թէ այդպիսի բան եղել է, հարցնում ենք մենք: Ազադոյց որ Անին այժմ էլ ոչնչանում է, հողի հետ հաւասարում, մեղանից ոչ մէկի մէջ արստանք չը յարուցանելով:

Այսպիսի ժամանակ մի էժանակին, պատկերազարդ «Հայոց Պատմութիւնը», որքան էլ պակասութիւններ ունենայ, ունի իր նշանակութիւնը: Նոր հրատարակութեան արժանաւորութիւնն ալն է, որ նա շատ էժան է, բայց և շատ գեղեցիկ: Բազմաթիւ պատկերներ կան: Պատկերները վերաբերմամբ մենք

պէսք է խնդրենք Մխիթարեաններին, որ զէն գցեն իրանց հին կիշէները և նորերը պատրաստեն. չափազանց շատ են նրանք շահագործուած: Յանկալի էր նոյնպէս, որ պատկերները պատրաստէին մեր պատմութեան, մեր կեանքին լաւ տեղեակ նկարիչներ: Վենետիկում պատրաստած պատկերների մէջ հայկական, ասիական շատ քիչ բան կայ. յունական զինուորներ կամ կաթողիկ հոգևորականներ—ահա ինչ կերպարանքի մէջ են երևան հանում մեր անցեալի գործիչները: Դա մի նշան է թէ որքան ողորմելի հասկացողութիւն ունենք մենք գեղարուեստի և պատմական ճշմարտութեան մասին:

Լ.